

НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ЦЕНТР ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ

Кафедра історії та мовознавства

М. Є. Целуйко

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА

Конспект лекції

з дисципліни

«ПОЛІТОЛОГІЯ»

Харків – 2017

Целуйко М.Є. Політична еліта: Конспект лекцій. – Харків: УкрДУЗТ, 2017. – 29 с.

Конспект лекції підготовлено відповідно до програми навчального курсу, він є складовою навчально-методичного комплексу дисципліни «Політологія».

У конспекті лекцій висвітлюється феномен політичної еліти держави, розкривається її природа, структура, функції, шляхи формування еліти, класичні та сучасні погляди науковців на цей феномен, специфіка політичної еліти в Україні.

Видання призначено для студентів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання.

Бібліогр.: 16 назв.

Конспект лекції розглянуто і рекомендовано до друку на засіданні кафедри історії та мовознавства від 22 березня 2017 р., протокол № 9.

Рецензент

доц. І. В. Работягова

М. Є. Целуйко

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА

Конспект лекції

з дисципліни

«ПОЛІТОЛОГІЯ»

Відповідальний за випуск Целуйко М. Є.

Редактор Решетилова В. В.

Підписано до друку 31.03.17 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 1,25. Тираж 50. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейербаха, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

ВСТУП

Політична еліта – невід’ємна складова держави, яка пов’язана з усіма напрямками діяльності країни. В її руках сконцентрована вся політична влада. Саме елітні прошарки несуть відповідальність за характер і якість політичної влади, успіх або поразку у тих чи інших реформах, напрям розвитку суспільства. Від якості еліти залежить наявність чи відсутність у країні соціальної поляризації, корумпованості, відчуженості влади від суспільства. Особливо яскраво зазначені явища можуть виявлятися у функціонуванні політичних партій та різного роду представницьких інститутів.

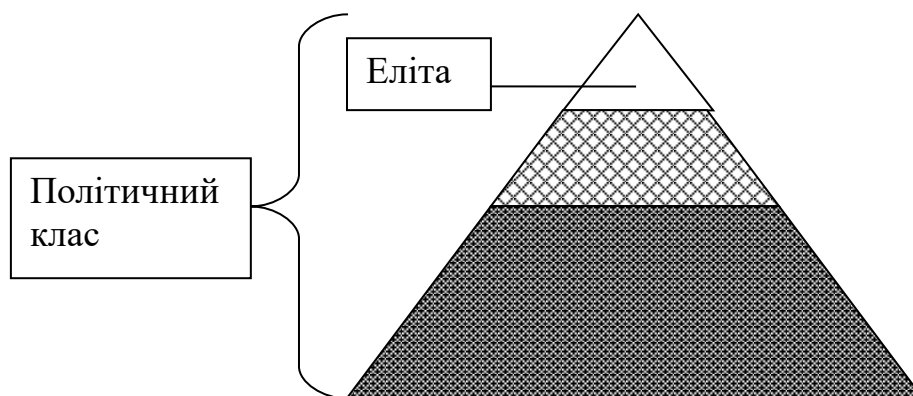
Одна з основних проблем, з якою зіткнулися колишні радянські республіки, в тому числі й Україна, - формування нової повноцінної політичної еліти. Сьогодні починають активізуватися проблеми подальшого вибору й визначення напрямку нашого суспільно-політичного розвитку. У зв’язку з цим природним є інтерес до закономірностей і особливостей становлення і розвитку тих прошарків, які беруть участь у підготовці й ухваленні найважливіших владно-управлінських рішень, які своїми діями впливають на долю людей і країни в цілому. Постає проблема пошуку й висування на політичні й державні пости тих людей, які здатні на перетворення держави на краще та реалізацію політики, яка б підвищувала рівень життя населення. Відсутність такої політичної еліти є значною перешкодою на шляху формування власної державності, ринкових перетворень в економіці, розвитку демократичних політичних інститутів.

План лекції

- 1 Сутність політичної еліти.
- 2 Основні концепції політичної еліти.
- 3 Функції політичної еліти.
- 4 Мобільність політичної еліти.
- 5 Особливості політичної еліти України.

1 Сутність політичної еліти

У політичному просторі діють суб'єкти, які володіють певним політичним капіталом (довіра виборців, популярність, освіта, досвід, посада тощо) і знаходяться всередині державно-владної організації. Вони складають політичний клас. До нього входять люди, що займаються політикою професійно, перебуваючи на певній державній посаді. Це групи, які різняться за функціями, обсягом повноважень, способами рекрутації і можуть співпрацювати, конкурувати або ж конфліктувати між собою. Це чиновники різних рівнів, члени політичних партій, керівники економічних підприємств, лідери профспілок, науковці та інші. Політична еліта є верхньою стратою політичного класу.

Еліта знаходиться на верхівці державної піраміди і контролює основні ресурси влади. Вона не тільки править суспільством, але й керує політичним класом, який, у свою чергу, формує еліту та є джерелом її поповнення.

Більшість науковців погоджуються з такими *ознаками політичної еліти*.

а) максимальна концентрація влади в руках еліти. При цьому влада виражається у можливості впливати на політичні рішення і має кілька форм: 1) прямий вплив (участь у прийнятті рішення); 2) опосередкований (вплив на осіб, які приймають рішення); 3) номінальний (вплив за допомогою власної політичної ваги). Отже, до політичної еліти входять не тільки ті, хто приймає рішення, але й ті, хто впливає на цей процес з боку.

Політичну еліту не слід ототожнювати з численною армією функціонерів, які складають державний апарат, виконавчі органи місцевого самоврядування, активістів політичних партій, суспільних організацій і рухів. Ці люди не приймають фундаментальних політичних рішень, не є самостійними суб'єктами влади – вони лише засіб для реалізації елітою своїх власних рішень і планів. З іншого боку, еліту не можна обмежувати колом людей, які займають вищі адміністративні, командні пости в державі та мають офіційні повноваження приймати рішення. Певна частина політичної еліти може знаходитися „в тіні”, тим не менш активно впливати на державну політику, мати реальну політичну владу. Тому визначити межі політичної еліти, її реальний склад завжди є важким завданням.

б) вузька соціальна база, тобто залучення нових членів еліти відбувається переважно із вищих верств суспільства. Передбачається, що люди, які складають еліту, мають відповідні якості, знання, підготовку і досвід, які необхідні для кваліфікованого керування суспільством, прийняття правильних рішень. Але, як і будь-яка соціальна група, вона має у своєму складі людей із різними здібностями. Ця група відрізняється від інших зовсім не заслугами, а функціями, що наділяють її особливим статусом, владними ресурсами, здатністю нав'язувати власну волю іншим;

в) певний рівень внутрішньої згуртованості і взаємопов'язаності еліти, що виражається у спільних політичних поглядах і переконаннях, інтересах і прагненнях. Внутрішня згуртованість залежить від ступеня соціальної, національної однорідності еліти, моделі елітного рекрутування, стилю політичного лідерства. Це можуть бути близькі за походженням люди, які мають спільні цінності і цілі. Специфіка еліти була вдало виражена американським політологом Дж. Мізелем у формулі „трьох С” – group consciousness, coherence, conspiracy (групові свідомість, згуртованість, прагнення).

Отже, **політична еліта** – це внутрішньо згуртована соціальна група, яка складає меншість суспільства і приймає або впливає на прийняття стратегічно важливих для держави рішень.

Еліта є повноцінною соціальною групою, яка має складну *внутрішню структуру*. В ній можна виокремити підгрупи за різними критеріями, як формальними, так і неформальними. *Формальні* елітні групи можуть бути:

а) галузевими (політична, економічна, військова, культурна);

б) рекрутаційними (ті, кого вибрали, ті, кого призначили);

в) залежно від гілки влади (законодавча, виконавча, судова);

г) залежно від масштабу керівництва (загальнонаціональна, регіональна, місцева);

д) за способом формування (відкрита і закрита)

е) функціональними (ідеологи – ті, хто розробляє стратегічні програми, пропагандує, агітує; силовики – ті, хто тримає в своїх руках засоби силового тиску на незгодних; адміністратори – ті, хто координує діяльність різних державних органів і здійснює документообіг; податківці – ті, хто збирає податки; законотворчі – ті, хто приймає закони, постанови, укази; міжнародники – ті, хто представляє інтереси національної держави на міжнародному рівні).

Особливою групою всередині еліти є невелика згуртована група офіційних осіб, які стоять на самій верхівці владної піраміди. Це так звана „топ-еліта”; або найвище керівництво країни. Ця група налічує, як правило, 20-30 осіб у кожній країні та є найбільш закритою, згуртованою й важкодосяжною для досліджень. Перебуваючи на верхівці піраміди, вона обмежує свої зв'язки із зовнішнім світом, щоб відгородити себе від великих інформаційних потоків, а також в інтересах безпеки. Чим менша кількість еліти і її соціальна база, тим більше концентрація влади і більш закритою є топ-еліта. Доступ до її членів строго обмежений встановленою кількістю обслуговуючих її людей. Спілкування „на рівних” також обмежено соратниками і членами топ-еліт інших держав. Це впливає на людину. Чим довше на верхівці перебуває політик, тим більший вплив на його особистість робить влада. Подібно до того, як молоді люди, що вступають до життя, проходять етап соціалізації, мешканці політичного олімпу десоціалізуються, втрачаючи багато зв'язків зі світом „звичайних людей”.

Окрім груп, виділених всередині еліти за формальними критеріями, пов'язаними з посадою, можна провести класифікацію за неформальними критеріями, які пов'язані з внутрішньогруповими відносинами і ролями. *Неформальну структуру* еліти складають: клани, кліки, стратегічні групи, вето-групи. В ідеальній демократичній державі такі зв'язки не повинні існувати, оскільки вони заважають ефективній роботі бюрократії. Протилежною є патримоніальна держава. Якщо демократія буде свої внутрішні зв'язки на базі раціональності функціонування, то патримоніальне засновано на клієнтистських відносинах, відносинах особистої відданості, які стають домінуючими. Між цими двома полюсами ідеальних типів держав знаходяться реальні держави, в яких в тому чи іншому ступені мають місце відносини патрон – клієнт.

Вся система неформальних політичних зв'язків складає *клієнтелу*. Її можна визначити як персональну або колективну залежність від більш сильного і багатого патрона, користування покровительством патрона, що встановлює статус клієнта і відносини клієнт-патрон. Клієнтелізм зсередини руйнує механізм раціонального управління, оскільки вводить додатковий фактор мотивації для членів еліти (особистої відданості, залежності). Політичні зв'язки, „довірчі розписки” формують інші зв'язки між членами еліти, групи інтересів і групи тиску, діяльність яких виходить за межі функціональних обов'язків посадових осіб.

Одним з елементів неформальної структури еліти є клани. Вони складаються навколо впливового лідера і сприяють тому, що керівні посади монополізуються цією неформальною групою еліти. Відрізняються ієрархічною структурою, відсутністю фіксованих посад, непостійним членством, наявністю певних моральних принципів і спільних інтересів, які пов'язують групу. Члени клану спільно беруть участь у розробці проектів, накопичують інформацію і потрібні контакти. Такі кланові групи існують в умовах роз'єданого суспільства паралельно з офіційними інститутами влади.

Іншим неформальним елементом елітної структури є стратегічна група. Вона виконує функції стратегічного планування і проектування. Ця група є мозковим центром, джерелом нових ідей, сценаріїв розвитку. Як правило, її

складають люди, які займають високі державні позиції. Хоча головною умовою входження до цієї групи є не стільки статус, скільки інтелектуальний потенціал і здатність створювати нові підходи. Таких стратегічних груп всередині еліти може бути декілька, і кожна спеціалізована на певному колі питань.

Вето-група – це така група еліти, представники якої мають право підписувати документи, що забороняють або дозволяють певну діяльність. Це найбільш корумпована група еліти.

2 Основні концепції політичної еліти

2.1 Класичні теорії політичної еліти

Термін „еліта” виник у XVII ст. для позначення найвищої якості товарів, будь-яких предметів. Пізніше він став використовуватися для характеристики відбірних соціальних груп, таких, як найбільш підготовлені військові частини або вищі групи аристократії. До лексики політичної науки термін увійшов наприкінці XIX – початку XX ст. завдяки роботам двох італійських соціологів – Вільфредо Парето і Гаetano Моска. Обидва соціологи вважали, що більшість населення ніколи не керувала і не зможе керувати суспільством. У будь-якому суспільстві, у будь-який історичний період існує вузька група людей, які завдяки контролю над основними ресурсами і положенню у суспільстві концентрують у своїх руках усю владу і керують іншою частиною суспільства.

В. Парето розумів під елітою тих людей, які досягли найбільших успіхів у будь-якій сфері. Для оцінки успіхів він присвоював людині індекс від 1 до 10. Ті, хто мав індекс 10, належали до еліти. Ця група еліти поділяється на тих, хто прямо чи опосередковано відіграє роль у керуванні суспільством – „правляча еліта” і всіх інших – „неправляча еліта”. Отже, населення, згідно з Парето, складається з двох груп: 1) нижча група – не еліта; 2) вища група - еліта, яка також поділяється так: а) правляча еліта; б) неправляча еліта. Визначення місця кожної людини в цих групах здійснюється за допомогою так званих етикеток (свідомство наявності певних атрибутів: освіта, досвід, походження тощо). До правлячої еліти входять люди з

етикетками приналежності до політичної служби. При цьому слід виключити тих, хто проникнув до їх лав, не маючи відповідних до отриманої етикетки якостей. Таких виключень у політичній сфері набагато більше, ніж у випадках з лікарями, інженерами, оскільки у правлячої еліти частина етикеток передається у спадок. Аналізуючи еліти, В. Парето використав „психологічний підхід”. Психологічні якості членів еліти обумовлюють їх стиль керування. Деякі проводять рішучу, агресивну, силову політику. Їх Парето назвав „левами”. Інші дотримуються гнучкого, комунікативного стилю і мають назву „лиси”. Правляча еліта знаходиться у стані повільної, але постійної трансформації. „Леви” поступово втрачають здатність використовувати силу для захисту власних інтересів. У складі еліти з’являється все більше прибічників не силового тиску, а мирного завоювання симпатій населення. До влади поступово замість „левів” приходять „лиси”, щоб через деякий час знову поступитися владою новим „левам”. Цей процес заміни еліти В. Парето назвав „циркуляцією еліт”. „Циркуляція еліт” виконує функцію оновлення старої еліти і розвитку суспільства. Будь-яке суспільство проходить циркуляцію еліт, у протилежному випадку відбувається стагнація і поступовий занепад держави. Еліта може оновлюватися двома шляхами: поступово або революційно. В першому випадку зберігається суспільна стабільність й еліта не деградує. Революції ж відбуваються в результаті уповільнення процесу циркуляції еліт або з будь-яких інших причин, що призводять до накопичування у вищих суспільних прошарках деградуючих елементів, які не мають необхідних для утримання влади якостей. В той час, як у нижчих групах збільшується кількість осіб вищої якості, які мають властивості, необхідні для здійснення функції управління, і схильні до використання сили. Як правило, у революціях особи з нижчих груп очолюються окремими представниками вищих прошарків, оскільки останні наділені інтелектуальними якостями, корисними для керівництва боротьбою.

Гаetano Моска запропонував інший підхід, який отримав назву „організаційного”. Він, як і Парето, відзначав неминучість розподілу суспільства на правлячу меншість і більшість, якою керують. Вперше подивився на еліту як на відносно цілісну, згуртовану групу, яка має особливі соціальні і духовні якості.

Здатність меншості керувати більшістю і полягає саме в її (меншості) тотальній організованості. Це є ключовим моментом у розумінні еліти. Г. Моска формулював це так: „Влада будь-якої меншості є нездоланною для будь-якого індивіда у складі більшості, який є самотнім перед тотальною організованістю меншості”. З іншого боку, меншість тому й організована, що вона є меншість. Невеликій групі завжди легше організуватися, виступати єдиною силою проти неорганізованої більшості. У будь-якій державі, як вважає Моска, індивіди, що входять в еліту, мають властивості, які глибоко цінуються суспільством і забезпечують їм матеріальну, інтелектуальну або навіть моральну перевагу над іншими. Це може бути багатство, високе походження, військові заслуги, релігійний статус та інше. Г. Моска розрізняв еліту аристократичну і демократичну. Перша є закритою і оновлюється через наслідування елітного статусу. Друга ж є більш-менш відкритою і формується через вибори. Але все одно в еліту потрапляють лише ті, хто володіє цінними у даному суспільстві якостями. Оновлення еліти відбувається дуже повільно, вона завжди прагне до консерватизму, фіксування нерівності, до того, щоб стати спадковою, якщо не за законом, то хоча б за фактом. І сьогодні ми можемо бачити у демократичних парламентах Франції, Італії, Великобританії синів, внуків, братів дійсних і колишніх депутатів. Для того, щоб узаконити свою владу, політична еліта використовує так звану „політичну формулу”. Це може бути релігія (в Ірані), ідеологія (в СРСР), моральні цінності тощо. Вона відповідає потребам суспільства, обґрунтовує правління елітної групи. Якщо ж вона застаріває, починається криза правління даної еліти, яка може завершитися або зміною „політичної формули”, пристосуванням її до нових суспільних умов, або ж заміною еліти. Старіння „політичної формули” відбувається, коли у суспільстві з’являється нове джерело багатства, нове знання, нова релігія, нова ідейна течія. Отже, циркуляцію еліт Г. Моска пояснював не стільки зміною психологічних типів, скільки історичними соціальними змінами у суспільстві. Крім того, еліта може бути повністю або частково знищена іноземним вторгненням з приходом нових політичних сил. Попередити революційну заміну еліти можна, як вважає Моска, своєчасним оновленням „політичної формули” і поступовим оновленням еліти.

Послідовником Г. Моска є *Роберт Міхельс*. Він обґрунтував наявність еліти у будь-якому суспільстві та будь-якій організації. Він вважав, що демократія як стан рівності усіх громадян неможлива. Вона не може існувати без управлінського апарату, еліти. А це приводить до закріплення посад і привілеїв за певними особами, до відриву від народних мас, незмінності політичних лідерів, вождізму. На прикладі європейських демократичних партій часів I Світової війни Р. Міхельс доказав так званий „залізний закон олігархії”. Ці партії проголошували рівність і демократію у своїй внутрішній структурі, розглядали своїх лідерів лише як виразників волі партійних мас, і передбачали механізми відповідальності лідерів за свої вчинки. Але і там, навіть обираючи лідерів, їм надавалася влада, переваги, а отже, і можливість не бути відповідальними перед членами партії. Такою є природа організації. Міхельс доводив, що будь-яка спільна людська діяльність, коли вона досягає масштабу і складності, заслуговуючи назву „організація”, вимагає певних спеціальних знань і вмінь, щоб не бути зруйнованою. Контроль за організацією опиняється в руках невеликої групи людей, які володіють цими знаннями і вміннями, здатними ефективно керувати. Отже, „залізний закон олігархії” має такий зміст: будь-якій організації будь-якого масштабу еліта необхідна для її успіху та збереження. Згідно з цим демократія неможлива, основні рішення все одно будуть прийматися олігархією. Хоча, визнавав Міхельс, можна обмежити олігархію і сприяти розвитку демократії за допомогою кількох конкуруючих партій, які, щоб досягти влади, будуть звертатися до народу і шукати його підтримки, а значить прислуховуватись до його вимог.

Подібні міркування висловлював і російський дослідник того часу М. Острогорський. Він вважав, що більшість людства ніколи не буде здатна до самоуправління. Навіть, якщо коли-небудь невдоволеним масам вдасться лишити еліту її влади, то всередині мас обов’язково з’явиться нова організована меншість, яка візьме на себе функції еліти.

Отже, ми можемо виділити риси, притаманні класичним теоріям еліт: а) усе суспільство поділяється на елітну меншість і неелітну більшість; б) багатство, соціальний статус і політична влада підтримують і посилюють одне одне; в) еліта – невелика,

згуртована, організована група, тоді як маси неорганізовані; г) еліта консервативна, прагне до закріплення нерівності, наслідування, а прихильність до демократичних ідеалів демонструє лише на словах; д) прагнення до внутрішнього консенсусу пояснюється бажанням зберегти своє панування.

2.2 Сучасні концепції політичної еліти

Сучасна політична наука пропонує велику кількість різних, іноді протилежних за змістом трактувань політичної еліти та її ролі у суспільстві. Отже, після виходу класичних теорій у них з'явилися послідовники. Їхні теорії, теорії класиків й інші схожі ідеї склали *елітаристський напрям* досліджень. Елітаристи вважають розділення суспільства на еліту і масу нормальним розвитком соціальної структури. Навіть, чим воно більше, тим краще. Тому еліта повинна бути, з їхньої точки зору, закритою групою, члени якої зверхньо відносяться до народних мас. Такої думки дотримувалися Ф. Ніцше, Ортега-і-Гассет.

На початку ХХ ст. формується більш м'який напрямок у дослідженнях політичної еліти – *елітизм*. Він став дуже популярним і поширеним серед науковців усього світу. Сьогодні він включає в себе велику кількість різноманітних теорій еліти та є одним з двох конкуруючих сучасних напрямів (парадигм) у дослідженнях еліти.

Елітисти також розділяють суспільство на еліту і масу, проте еліта є не закритою групою, а відкрита для найбільш здібних членів неелітних шарів суспільства. Вони визнають бажаним високий рівень соціальної мобільності.

Першим кроком у напрямі елітизму стала у 30 – 40-х рр. ХХ ст. *демократична інтерпретація теорії еліт*. На даному етапі центром елітологічних досліджень стають демократичні країни Заходу, у першу чергу США, а сама теорія еліт одержує трактування з позицій ліберально-демократичних цінностей. Основна заслуга в створенні теорії *демократичного елітизму* належить Й. Шумпетеру, К. Мангейму, Г. Лассуелу.

Далі розвиток поглядів на еліту у 1950 – 60-ті рр. призводить до появи нових теоретичних напрямків. Домінантою розвитку теорії на даному етапі стають гострі суперечки про

місце, роль і структуру еліт у західних демократичних суспільствах. У результаті виділяються основні підходи в поясненні цих питань: *плюралістичні теорії еліти* (Д. Рісмен, Р. Даль), *критичні теорії еліти* (Ф. Хантер, Ч.Р. Мілс) і *функціональні теорії (елітизм, елітаризм)* (Т. Дай, Х. Цайглер). Критичні та функціональні теорії (в тому числі й елітизм) описують сферу керівництва західними державами як елітарну. Проте прибічники функціональних теорій вважають, що так і повинно бути, а прибічники критичних теорій (ліволіберальна теорія Ч. Мілса, теорія панівного класу У. Домхофа) – що така ситуація порушує права людини, призводить до політичної пасивності та маніпулювання суспільством в інтересах еліти.

Елітисти вважають, що з часів В. Парето і Г. Моска відбувається не послаблення, а посилення домінуючої ролі еліти. Сучасними суспільствами керує еліта, яка складається з невеликої групи людей, що узурпували владу. Їхні таланти, здібності, психологічні якості не завжди відповідають високому статусу еліти, тому що людина входить до складу еліти не завдяки видатним перевагам і досягненням, а через належність до вищих посад у ключових інститутах суспільства. У кожному суспільстві вони різні. Такими інститутами у сучасному американському суспільстві, як вважає Ч. Мілс, є: а) великі економічні корпорації, б) політична виконавча влада і в) армія. Еліта складається з вищих керівників цих інститутів. Між ними існує тісний взаємозв'язок, спільні інтереси. Лідери крупного бізнесу можуть переходити на керівні посади до уряду і назад, вищі військові керівники можуть переходити до політичних структур і в бізнес. Прихильники елітизму вважають демократію (як широку участь народу у прийнятті політичних рішень) хибною через некомпетентність населення у соціальних, економічних, політичних питаннях, його пасивність і небажання основної маси цікавитися й брати участь у політиці.

Вони вважають, що не існує народу, який може сам собою керувати. А всі гасла про народовладдя засновані на міфі і політичній демагогії, які врешті решт ведуть до руйнації політичної системи чи навіть держави. У свою чергу еліта у демократичних країнах ліберальна і забезпечує захист прав особистості. Еліта повинна мати певну незалежність від настроїв

виборців, дистанціюватися від їхніх вимог для того, щоб не дійти до популізму. Отже, на думку елітистів, парадокс демократії в тому, що для реалізації своїх принципів вона повинна знизити безпосередню участь громадян у процесах вироблення, прийняття і реалізації рішень. З іншого боку, демократичний механізм виборів повинен забезпечувати не тільки простий вибір, але й відбір найдостойніших (за талантом, компетентністю, здібностями, досвідом тощо).

Саме між плюралістами та їхніми критиками виникає основна лінія теоретичного протистояння починаючи з 1960-х рр. і дотепер.

На відміну від елітистів плюралісти вважають, що еліта має фрагментарний характер. У суспільстві діє багато владних структур, кожна з яких має власну еліту (наприклад, правляча, економічна, військова, наукова, релігійна тощо). Влада кожної з цих еліт розповсюджується тільки в межах своєї сфери і не може замінити іншу елітну групу. Плюралісти вважають, що те, наскільки автономна одна від одної кожна з еліт, є мірою демократії у суспільстві. Демократичне правління там, де є не одна, а багато незалежних еліт. До того ж вони вважають, що еліта всередині також неоднорідна, оскільки її члени мають різні інтереси.

Щодо ролі населення у політиці, то плюралісти стверджують, що хоча індивід безпосередньо не бере участі у розробленні державної політики, він може вступити у формальну організацію, яка здатна впливати на уряд у потрібному йому напрямі. Плюралісти виходять з того, що диференційованість сучасного суспільства, яке включає до себе велику кількість груп (професійних, релігійних, етнічних, регіональних тощо) створює потенціал для створення організацій, що будуть висловлювати їхні специфічні інтереси.

Отже, демократія, згідно з твердженнями плюралістів, – це механізм регулювання взаємодії між різними групами інтересів. Для цього еліта повинна реагувати на вимоги цих груп, тобто бути чутливою до мас. Також демократія – це ще й засіб вибору політичної еліти. Проте не відбору кращих, як вважають елітисти, а просто вибору тих, хто сьогодні більше відповідає ситуації.

3 Функції політичної еліти

Соціальне призначення еліти відображене, перш за все, у тих функціях, які вона виконує. Вони різноманітні, складні й пов'язані з великою відповідальністю. На зміст функцій, які виконує політична еліта, великий вплив здійснює характер політичного режиму, рівень політичної культури суспільства та еліти, розвинутість економічної і політичної систем суспільства та інші фактори. Все це потрібно враховувати при дослідженні численних функцій еліти. Але ми розглянемо лише найбільш вагомі з них.

Першою можна назвати *стратегічну функцію* еліти. Її зміст полягає у розробці стратегії і тактики розвитку суспільства, визначенні політичної програми дій. Вона виражається у створенні нових ідей, що відображають суспільні потреби у змінах; у визначенні стратегічного напрямку суспільного розвитку; у розробці концепції необхідних реформ. Стратегічна функція у повному обсязі може бути реалізована лише на найвищому рівні політичної еліти – парламентаріями, членами Кабінету міністрів, експертами, радниками, помічниками президента, із залученням спеціалістів науково-дослідних інститутів, аналітичних центрів, видатних вчених. Отже, виконання політичною елітою стратегічної функції потребує від неї високого рівня компетентності й професіоналізму, сміливості й рішучості, особливо тоді, коли більша частина політичного класу не згідна з її стратегічним планом.

Вдала реалізація стратегічної функції політичною елітою визначається не тільки якісним кадровим складом її „мозкового штабу”, але й залежить від стану суспільної думки в країні, її відображення у прийнятих політичних рішеннях. Отже, мова йде про наступну важливу функцію політичної еліти – *комунікативну*. Вона передбачає ефективне відображення, вираження у політичних програмах інтересів і потреб (політичних, економічних, культурних, регіональних, професійних тощо) різних соціальних груп і верств населення, а також реалізацію їх у практичних діях. Ця функція включає в себе вміння бачити особливості настрою різних соціальних спільнот, швидко і точно реагувати на зміни у суспільній думці з

різних нагальних потреб. Комунікативна функція передбачає також захист соціальних цілей, ідеалів і цінностей (мир, безпека, загальна зайнятість тощо). Для реалізації цієї функції у кожній державі політична еліта повинна використовувати регулярні особисті зустрічі з населенням, поїздки по країні та інші засоби, а також канали надходження інформації – засоби масової інформації, поштове листування тощо. Вочевидь, виконання даної функції потребує від представників політичної еліти певних якостей, зокрема: вміння спілкуватися з великими масами людей, здатність чітко і цікаво відповідати на поставлені питання, мати певний авторитет, здібності таким чином викладати програму розвитку суспільства, щоб вона викликала схвалення й ентузіазм людей.

Організаторська функція. Політична еліта у всі часи стикалася і буде стикатися з необхідністю організовувати маси. Серед потенційних політичних еліт (груп, що претендують на владу) найбільш ефективними будуть ті, що більшою мірою здатні забезпечити підтримку своїх програм масами. Організаторська функція політичної еліти передбачає здійснення на практиці прийнятого курсу, втілення політичних рішень в життя. А це виражається у проведенні різних політичних заходів, зокрема:

- прийняття законів і законодавчих актів парламентом, президентом, урядом;
- формування настроїв, цінностей, орієнтацій людей;
- розподіл і перерозподіл ресурсів (матеріальних, людських, силових);
- координація центральних і регіональних дій;
- контроль і корекція дій.

Отже, виконання організаторської функції також потребує від політичної еліти особливих якостей. Її вдале виконання під силу лише політикам-професіоналам високого рівня.

Інтегративна функція політичної еліти – одна з найбільш важливих. Її сутність полягає в укріпленні стабільності суспільства, стійкості його політичної й економічної систем, у недопущенні конфліктів, проявів непримиренного антагонізму, гострих протиріч, деформації політичних структур. Важливими змістовними елементами цієї функції є об'єднання різних верств

населення, досягнення консенсусу, співпраці й тісної політичної взаємодії усіх сил у суспільстві. Нездатність еліти виконувати інтегративну функцію може привести до катастрофічних наслідків, революцій, аж до розпаду держави.

Отже, велике значення для побудови демократичної держави має формування найбільш результативної, корисної для суспільства еліти, забезпечення її своєчасного якісного відновлення. Під соціально-політичною результативністю еліти розуміється ефективність виконання нею функцій управління суспільством.

4 Мобільність політичної еліти

Процес мобільності (переміщення) політичної еліти має три напрями:

- а) входження у політичну еліту - рекрутація;
- б) переміщення всередині еліти - ротація;
- в) вихід зі складу еліти, або ескорпорація.

Рекрутація елітних кадрів відбувається не з широких верств населення, а з певного соціального кола (одна або кілька соціальних груп, вищі представники певних сфер, представники певних організацій тощо). Для того, щоб означити це коло, може створюватися так звана «пределітна зона» (наприклад, у радянські часи це був комсомол). З неї йде поповнення еліти тими кадрами, які відповідають певним вимогам. Безпосередньо засіб, в який поповнюється (рекрутується) політична еліта, називається *механізмом рекрутації*. Найбільш розповсюдженими механізмами рекрутації є такі: вибори, тобто делегування управлінських повноважень від населення; призначення, за допомогою якого поповнюється здебільшого бюрократичний елемент; спадковість (делегування повноважень від вищого керівництва).

Відбір кадрів до політичної еліти відбувається з різною швидкістю. Він може бути швидким, як при наслідуванні, а може бути повільним і навіть тривати все життя. У будь-якому випадку кандидат повинен пройти певним прийнятим у державі шляхом до вершини політичної ієрархії. Шлях може бути один або декілька. Називаються вони *канали рекрутації* еліти. Найбільш типовими каналами у сучасних суспільствах є такі:

кар'єра в органах місцевого самоврядування (має місце у Німеччині, Швеції, США, Франції, Італії, Австрії, Україні та інших державах);

кар'єра в органах державної влади (Росія);

кар'єра в армії (Ізраїль, Бразилія, Перу, Аргентина);

кар'єра в релігійній сфері (Іран);

система освіти як канал проходження в еліту діє у Великобританії та Франції. Особливо у Великобританії він є одним з основних каналів рекрутації. Діє система елітних шкіл, коледжів, вузів. У таких школах навчається лише близько 5 % школярів, багато з них є продовжувачами елітних династій. Наприклад, лише в одній елітній школі Ітон дві третини учнів є родичами випускників цієї школи, з яких 18 прем'єр-міністрів. У Франції є низка престижних вузів, що готують працівників політичної сфери. Для того, щоб поступити туди, треба пройти великий конкурс.

Членство у партійних організаціях, кар'єра в економічній сфері також є каналами рекрутації в еліту. Причому, якщо канал рекрутації призводить до політичної еліти представника з високим статусом з іншої сфери, це говорить про проникність каналу. Через такі проникні канали відбувається зростання політичної сфери з будь-якою іншою (частіше економічною, військовою або релігійною). Наприклад, у США політична еліта часто поповнюється представниками різних сфер бізнесу й освіти і навпаки – близько половини бізнесменів працювали на урядових посадах. У Франції, зокрема, можна йти з політики у бізнес, а у зворотному напрямі ні. В Україні також має місце тісне зростання бізнес-сфери і політичної влади.

З точки зору рекрутації еліти, можна виділити закриту і відкриту види еліти. Закрита еліта формується з представників нижче розташованих рівнів політичного класу частіше за допомогою призначень, але можуть бути і вибори. Загальні правила, за якими відбувається процес поповнення закритої політичної еліти, називаються *система гільдій*. За цієї системи входження до еліти відбувається поступово, крок за кроком (може протягом усього життя). На цьому шляху кандидат проходить багато фільтрів, що блокують доступ до еліти тим, хто не відповідає необхідним вимогам. Наприклад, інституційні

фільтри вимагають проходження через роботу у певних організаціях, соціальні фільтри здійснюють відбір за соціальним походженням, також часто враховуються членство у партії або релігійній організації, стаж роботи, вік, особисті якості, відданість певній ідеології та інші. В цій системі обсяг зовнішнього рекрутування невеликий і проникнення випадкових людей майже неможливо. З одного боку, це забезпечує стабільність обраного політичного курсу, консолідованість еліти, швидкість прийняття рішень. З іншого боку, відбуваються процеси віддалення еліти від населення, її непідконтрольність, накопичування застарілих поглядів, її поступова деградація.

На відміну від закритої відкрита політична еліта формується на підставі високого конкурентного відбору кращих кандидатів з широкого кола соціальних груп. Такі правила рекрутації називаються *антрепренерська система*. Вона використовується у демократичних режимах, оскільки вони передбачають наявність великої кількості каналів вертикальної мобільності. Задяки відкритості елітних груп відбувається циркуляція еліти, яка перешкоджає монополізації влади, вливає «свіжу кров» у формі нових людей, нових ідей. Проте часто конкуренція на виборах розгортається між двома домінуючими партіями. Негативним моментом антрепренерської системи можуть бути її занадто відкриті двері у політичну еліту. Це відбувається при зміні політичних режимів, революціях, коли двері в еліту відчиняються для того, щоб впустити нових людей. Випадкові люди роблять еліту гетерогенною, сприяють її фрагментації, проте поступово розчиняються у ній. Двері до еліти зачиняються й ці люди стають найсуворішими контролерами процесу рекрутації. Отже, оптимальним є напіввідчинений доступ до еліти для того, щоб забезпечити приплив нових представників з неелітних прошарків суспільства, при цьому зберегти певну стабільність у політичному курсі.

Іншим напрямом мобільності політичної еліти є процес виходу з неї, або *ексکورпорація*. Для полегшення виходу створюється екселітна зона (почесна посада, пільги). Вона необхідна для того, щоб пом'якшити психологічний стрес від втрати влади і пов'язаних з нею привілеїв. А також для того, щоб ображені члени екселіти не скористалися відомою їм

інформацією проти діючої еліти. Все робиться для того, щоб представники екселіти не почували себе ображеними і для того, щоб тримати їх діяльність під певним контролем.

Вихід з еліти рідко буває добровільним і відбувається в результаті низки причин: а) закінчення строку повноважень, б) відставка голови елітної групи, в) немилість вищого керівництва, г) зміна політичних обставин, але не професійної відповідності.

Екскорпорація може розвиватися такими шляхами: а) представник залишається в еліті, але переходить в іншу групу; б) представник лишається у політичному класі і переходить у екселітну зону; в) представник виходить з політичного класу, частіше всього в бізнес; г) представник залишає усі значні соціальні зони.

Також дослідники виділяють різні типи виходу з еліти.

Повна екскорпорація – втрата посади і ресурсів влади, перехід до нееліти (вихід на пенсію, до іншої професії, репресії).

Часткова екскорпорація означає часткову втрату влади і статусу. Вона може бути таких типів: а) втрата посади, але збереження владних ресурсів; б) втрата політичного капіталу, але формальне збереження посади; в) перехід до екселітної зони, зниження статусу і обсягу влади, але з можливістю бути затребуваним знову.

Окрім входу та виходу з еліти, її мобільність виражена ще у *внутрішніх переміщеннях*. Вони можуть бути незначними, але можуть і свідчити про процеси трансформації (зміни) в еліті. На думку німецької дослідниці У.Хоффман-Ланге, у процесі політичних змін елітна трансформація виступає у двох формах. Перша - циркуляція індивідів - членів еліти на керівних посадах в політичних інститутах і приватних організаціях, які зберегли свою силу і базисну організаційну структуру.

Друга форма елітної трансформації зумовлена зрушеннями в балансі сил між інститутами і організаціями завдяки формуванню нових організацій. Наприклад, парламенти, які спершу тільки затверджували рішення, що приймалися урядом, можуть набути більшої влади, правлячі партії можуть завершити своє існування чи перетворитися в маленькі групи в той час, як нові партії - набути масової підтримки.

Керуючись дослідженнями, проведеними в країнах Латинської Америки, меншою мірою, Південної Європи, Дж.Хіглі і Р.Гюнтер розробили елітистську теорію переходу до демократії. У рамках цієї концепції виділяють дві основні моделі "демократизації": "пакт" і "конвергенція" еліт. "Пактом" еліт називається варіант переходу, коли еліти усвідомлено перебудовують свої відносини, домовившись про компроміси з надзвичайно важливих питань. Передумовою для підписання "пакту" є наявність гострого конфлікту, в ході якого всі фракції еліт несуть відчутні збитки. Особливістю "пактового" переходу є його короткочасність: еліти або швидко знаходять вихід, виробляючи основні компоненти консенсусу, або не знаходять його взагалі. Іншою особливістю цього варіанта є секретність і замкненість кола учасників "пакту". Головну роль у ньому відіграють актори, зв'язані з попередньою елітою, які прагнуть обійтися без широкого звернення до населення.

"Конвергенція" еліт - це процес, який проходить в умовах переходу до демократії, яка ще не консолідована, і пов'язаний з необхідністю мобілізації мас опозиційними фракціями еліти для досягнення успіху в електоральній гонці й здійснення коаліційної політики. "Конвергенція" дозволяє старим гравцям, які діють на полі політичної гри, змінювати свої ролі й відкривати шляхи для введення нових гравців. Про завершення цього процесу свідчить перемога на виборах колишньої дисидентської чи периферійної фракції еліти. Як і у випадку "пакту", "конвергенція" еліт веде до утворення демократичного режиму. Різниця між "пактом" і "конвергенцією" полягає в тому, що в останній, за рахунок активної масової участі, з'являються нові актори. Необхідно зазначити, що "конвергенція" може бути тільки другим кроком демократизації (після "пакту"), і крім того, вимагає невизначеного проміжку часу. Автори цієї концепції пов'язують закінчення процесу "конвергенції" еліт з підвищенням рівня соціально-економічного розвитку.

Отже, можна стверджувати, що трансформація політичної системи і суспільних відносин тісно пов'язана зі зміною правлячої еліти. Швидкий і корінний розрив між новою і старою владою у процесах трансформації неможливий, тому що зміна еліти проходить переважно у верхніх ешелонах влади.

5 Особливості політичної еліти України

Першими виявами майбутньої правлячої політичної еліти можна вважати діяльність дисидентських правозахисних груп. Водночас джерелом поповнення правлячої політичної еліти стає і "демплатформа" в КПУ. Зазначається, що найбільше видозмін у правлячих колах простежено під час виборів народних депутатів СРСР 1989 р. Застосування відносно демократичних механізмів для формування законодавчої влади під час перших виборів на альтернативній основі окреслило появу нового покоління політичної еліти, проте не могло призвести до корінних змін її складу. Останнє явище було пов'язано передовсім із неготовністю населення до різких змін у політичній системі, відсутністю демократичних традицій формування органів влади.

Після проголошення незалежності політична ініціатива у вирішенні важливих питань стала належати Верховній Раді. Однак стверджувати, що в цей час відбулося радикальне відновлення політичної еліти України, ми не можемо. "Стара" політична еліта УРСР під впливом "перебудівних" тенденцій і націонал-демократичного руху втратила свої позиції, трансформувалася, розпалася на дрібні угруповання. Вже перші вибори на з'їзд народних депутатів СРСР, вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад 1989-1990 рр. показали тенденцію руйнації "старої" еліти і перетворення частини контреліти і місцевої еліти на політичну еліту України. Колишні номенклатурні лідери відчували це і блискавично змінили свої переконання. Очоливши рух за самостійну, демократичну, буржуазну державу, перетворилися у нову національну еліту, що перехопила гасла у своїх колишніх ворогів-дисидентів і стала впроваджувати їх у життя. Цей феномен раптового перетворення еліти характерний для більшості країн СНД, деяких країн Середньої Європи.

В той же час лідери націонал-демократів, залишившись без ідеології, втратили єдину зброю у боротьбі за владу. Вони частково перейшли до співпраці з режимом (УРП — з Л. Кравчуком, Рух — з Л. Кучмою) або взагалі залишилися далеко від реальної політики.

Отже, найважливішими характеристиками першого етапу трансформації правлячої політичної еліти (1990-1994 рр.) є: регіональність, несамостійність, виконавча сутність правлячої політичної еліти, домінування в її розвитку тенденцій наступності; нестача "внутрішніх" резервів, практично повна відсутність можливості рекрутування членів правлячої політичної еліти ззовні (з-поза меж партійно-господарської номенклатури УРСР).

Наступний етап у розвитку політичної еліти охоплює парламентську каденцію 1994-1998 рр.

В результаті парламентських та президентських виборів у 1994 р. до влади прийшли професійні політики, які до цього входили в керівництво політичних партій, були в складі вищого адміністративно-господарського керівництва. Саме в цей період було внесено суттєві корективи у склад та форми існування правлячої політичної еліти. З різною інтенсивністю відбувався процес зміни поколінь. У правлячій еліті з'явилися вкрай малочисельні раніше прошарки технократів, професійних управлінців і бізнесменів, які поступово набирали значущості. Одночасно зменшувався потужний колись прошарок вихідців із колишньої партійно-господарської номенклатури УРСР. Правляча політична еліта, незважаючи на всі свої еволюції, значною мірою набула самодостатнього і самовпевненого образу, позбувшись рис політичної еліти із якостями радянських часів (виконавчості та провінційності). У її трансформаціях перестали домінувати тенденції наступності, а з'явилися рівноцінні їм тенденції різких змін у методах діяльності та особовому складі. У політичній еліті почали яскраво проявлятися процеси поділу за схемами "регіонів", "влада-опозиція"; основою для консолідації еліти стали бажання утримання влади, майбутні перемоги на виборах та лобіювання інтересів певних бізнес-структур.

В цей період у політичній сфері відбувалася боротьба між основними кланами. Так, у 1994-1995 рр. перемогла "дніпропетровська" група, яка домовилася з київською, харківською, донецькою групами про перерозподіл повноважень. Але боротьба продовжувалася: зменшився вплив "консервативної" київської групи, а з відставкою кабінету Є. Марчука домінує положення "дніпропетровської" групи

посилилося. Кабінет В. Пустовойтенка намагався спиратися не тільки на Дніпропетровськ, але й на Харків, іншу регіональну еліту, яка намагалася об'єднатися навколо Народно-Демократичної партії (НДП). Домінують такі форми зв'язків серед еліти, як земляцькі, родинні, однокашницькі, зв'язки “патрон-клієнт”, номенклатурна “єдність”. На межі століть політична еліта почала страждати від зовнішніх впливів та різнобічності інтересів, які перетворилися в головну перешкоду для її самодостатнього розвитку. На початку 2000-х рр. сформувалася така елітна структура, проявами якої стали: тіньовизація політичного процесу, непрозорість внутрішньоелітних взаємодій, переважне використання неформальних каналів просування і захисту інтересів; клановість, тобто злиття економічного і політичного сегментів еліти навколо певних фінансово-політичних груп, що виступали в ролі основних суб'єктів політичного процесу; посилення закритості еліти, прагнення до самозамкнутості, зниження ступеня відновлення; домінування неформальних каналів рекрутування, які орієнтовані на особисту відданість лідеру, наявність необхідних зв'язків, фінансові можливості акторів.

Ці негативні явища та внутрішня боротьба врешті решт стали набувати суспільного резонансу і призвели до проявів масової недовіри до новообраної у 2004 р. влади у вигляді «помаранчевої революції». Однак, результатом подій «помаранчевої революції» не стало руйнування існуючої неформальної структури еліти, натомість посилилася конкуренція між ними завдяки обмеженню можливостей монополізації влади. Вертикально структуровані неформальні відносини в межах еліти і сьогодні залишаються ключовим елементом владної системи в українському суспільстві і головною рушійною силою політичного життя країни.

У зв'язку з цим, як вважають вітчизняні науковці, українській правлячій еліті необхідно знайти оптимальні шляхи подолання ряду кризових станів, найбільш виразними з яких є такі:

- криза проникнення, тобто подолання роз'єднаності в середовищі правлячої еліти і розбіжностей центральної і регіональних еліт;

- криза легітимності, тобто пошук і створення правових основ для контролю за діяльністю еліт з боку населення, суспільних організацій;

- криза участі, тобто залучення громадян непривілейованих груп у суспільно-політичне життя шляхом розширення можливостей для політичної діяльності.

Отже, саме відсутність чи наявність дієвої, активної еліти є головним чинником, який визначає ефективність розвитку держави.

Висновки

Таким чином, політична еліта є елементом політичного класу і знаходиться на верхньому рівні державно-владної організації. Це соціальна група, яка має максимальну концентрацію влади у своїх руках, певний рівень внутрішньої згуртованості і взаємопов'язаності та вузьку соціальну базу. Все це дає їй можливість приймати або впливати на прийняття стратегічно важливих для держави рішень. Політична еліта не є однорідним утворенням. Вона включає до себе як внутрішні формальні (офіційні) групи (законодавчі, виконавчі, силові, податкові, адміністративні та інші), так і неформальні угруповання (клани, вето-групи тощо). Співвідношення формальних і неформальних утворень всередині еліти визначає ступінь її відкритості для мас, можливості впливати на неї, рівень її корумпованості, а відповідно і демократичності політичної системи. Проте, якою б еліта не була, здійснюючи керівництво, вона виконує головну соціальну функцію – забезпечує існування держави. Залучення нових членів еліти відбувається переважно із вищих верств суспільства, куди можна потрапити, використовуючи соціальні ліфти, тобто розповсюджені шляхи підвищення свого соціального статусу. У демократичному режимі таких шляхів більше, ніж у авторитарному і тоталітарному. А, відповідно, і відкритість еліти вища. У випадку відкритої еліти діє антрепренерська система поповнення, у випадку закритої – система гільдій. Українська політична еліта є такою, що поступово еволюціонує, позбавляючись одних характеристик і набуваючи нових. Її трансформація пройшла від

ознак радянської еліти до еліти бізнес-груп з її клановістю, низьким рівнем політичної культури, постійною жорсткою конкуренцією за владу. Проте, можна сказати, що протягом існування незалежної української політичної еліти жодній політичній силі, незважаючи на неодноразові спроби, не вдалося встановити повний контроль за всіма гілками влади, суспільними, економічними і політичними процесами в країні. Завжди активно діяли опозиційні політичні сили. І наразі політична еліта України знаходиться у процесі своєї подальшої трансформації, перебуваючи як під зовнішнім тиском, так і під впливом внутрішніх нових суспільних процесів.

Контрольні питання

- 1 Визначте зміст поняття “політична еліта”.
- 2 Яке значення має політична еліта для суспільства і держави?
- 3 Яким чином еліта впливає на прийняття політичних рішень?
- 4 Розкрийте сутність поняття «еліта в тіні».
- 5 Розкрийте зміст формули «трьох С».
- 6 Назвіть елементи внутрішньої формальної структури еліти.
- 7 Розкрийте сутність поняття «клієтелізм».
- 8 Назвіть елементи внутрішньої неформальної структури еліти.
- 9 Як історично змінювалися погляди на політичну еліту?
- 10 Розкрийте зміст елітистського підходу до розуміння політичної еліти.
- 11 Назвіть основні положення плюралістського підходу до розуміння політичної еліти.
- 12 Які основні характеристики концепції Г. Моска?
- 13 Як розглядається еліта в теорії В. Парето?
- 14 В чому полягає сутність «Залізного закону олігархії»? Хто його автор?
- 15 Яка функція політичної еліти є найбільш важливою для суспільства. Чому?

16 Які функції повинен виконувати лідер для забезпечення власного успіху?

17 В чому складність реалізації стратегічної функції політичної еліти?

18 В чому значення комунікативної функції політичної еліти?

19 Що таке мобільність політичної еліти та які напрями вона має?

20 Розкрийте сутність процесу рекрутації політичної еліти.

21 Дайте характеристику типам рекрутаційних систем.

22 Розкрийте сутність процесу екскорпорації політичної еліти.

23 Назвіть особливості процесу формування політичної еліти незалежної України.

24 Які особливості процесу еволюції політичної еліти України?

Список літератури

- 1 Ашин, Г. Курс истории элитологии [Текст] / Г. Ашин. – М.: МГИМО (У), 2003. – 302 с.
- 2 Ашин, Г. Элитология [Текст] / Г. Ашин. – М.: МГИМО – Университет, 2005. – 544 с.
- 3 Блондель, Ж. Политическое лидерство: Путь к всеобъемлющему анализу [Текст] / Ж. Блондель. - М.: Российская академия управления, 1992. – 135 с.
- 4 Васильева, Л. Н. Теория элит: социология политики [Текст] / Л. Н. Васильева. – М.: Социум, 2011. – 208 с.
- 5 Восленский, М. Номенклатура: господствующий класс Советского Союза [Текст] / М. Восленский. – М.: Советская Россия, 1991. – 623 с.
- 6 Долженков, О. Тіньовий аспект політичного процесу в Україні: феномен адміністративно-економічних кланів [Текст] / О. Долженков // Людина і політика. – 2000. – № 2. – С. 2-6.
- 7 Долженков, О. Українська номенклатура в суспільно-політичних трансформаціях [Текст] / О. Долженков // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 3-8.
- 8 Зоткин, А. «Львы» и «лисы» украинской политики [Текст] / А. Зоткин. – К.: Наукова думка, 2010. – 344 с.
- 9 Крюков, О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення [Текст]: монографія / О. І. Крюков. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – 252 с.
- 10 Крыштановская, О. Анатомия российской элиты [Текст] / О. Крыштановская. – М.: Захаров, 2005. – 381 с.
- 11 Лебон, Г. Психология масс [Текст] / Г. Лебон. – М.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 320 с.
- 12 Моска, Г. Правящий класс [Текст] / Г. Моска // Социологические исследования. – 1994. - № 12. - С. 97-117.
- 13 Пахарев, А. Д. Политическое лидерство и лидеры [Текст] / А. Д. Пахарев. – К.: О-во: “Знание” Украины. – 2001. – 270 с.
- 14 Пірен, М. І. Лідерство: сутність та реалізація в українському суспільстві [Текст]: навч. посібник / М. І. Пірен. – К.: Ун-т «Україна», 2012. – 232 с.

15 Тард, Г. Мнение и толпа [Текст] / Г. Тард // Лебон Г. Психология толп. – М.: Инст-т психологии РАН, Изд-во „КСП+”, 1999. – 416 с.

16 Щербинина, Н. Г. Теория политического лидерства [Текст]: учеб. пособие. – Н. Г. Щербинина. – М.: Весь Мир, 2004. – 182 с.

